स्थानीय तहमा अपाङ्गता उत्तरदायी बजेट

Disability Responsive Budget at Local Level

स्थानीय तहको नीति, बजेट तथा कार्यक्रम विश्लेषण सूचक र उपसूचकसहितको सहजीकरण स्रोत पुस्तिका

Local Level Policy, Budget and Program Analysis Indicators and Sub-Indicators Facilitation Resource Guide

National Indigenous Disabled Women Association, Nepal
NIDWAN
2015

UN WOMEN
NEPAL

स्थानीय तहमा अपाङ्गता उत्तरदायी बजेट

Disability Responsive Budget at Local Level

स्थानीय तहको नीति, बजेट तथा कार्यक्रम विश्लेषण सूचक र उपसूचकसहितको सहजीकरण स्रोत पुस्तिका

Local Level Policy, Budget and Program Analysis Indicators and Sub-Indicators Facilitation Resource Guide

राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति अपाङ्ग महिला संघ-नेपाल (निडवान)

National Indigenous Disabled Women Association-Nepal

UN WOMEN NEPAL

प्राविधिक सल्लाहकार	:	प्रतिमा गुरुङ – अध्यक्ष, निडवान, विषयविज्ञ - राष्ट्रिय अपाङ्गता निर्देशन समिति, महिला बालबालिका तथा ज्येष्ठ नागरिक मन्त्रालय
लेखन तथा सम्पादन	:	अधिवक्ता विष्णु बहादुर खत्री - लैङ्गिक समानता, अपाङ्गता तथा सामाजिक समावेशीकरण नीति विज्ञ कृष्ण गहतराज – अपाङ्गता समावेशी विकास विज्ञ
विशेष योगदानकर्ता	:	रत्ना राना – जिल्ला परियोजना संयोजक, सुर्खेत, कर्णाली प्रदेश चन्द्रकान्त पनेरु – जिल्ला परियोजना संयोजक, कैलाली, सुदुरपश्चिम प्रदेश
व्यवस्थापन	:	जमुना तामाङ – कोषाध्यक्ष कर्म महर्जन – प्रशासनिक तथा आर्थिक अधिकृत
प्रकाशक	:	राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति अपाङ्ग महिला संघ-नेपाल
साझेदार निकाय	:	**UN Women Nepal**
प्रकाशन मिति	:	कार्त्तिक २०८१
संस्करण	:	प्रथम संस्करण
प्रकाशित प्रति	:	५०० प्रति
सर्वाधिकार संरक्षित	:	राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति अपाङ्ग महिला संघ-नेपाल (निडवान)

कृतज्ञता

कुनै पनि प्रकारको परिक्षण आफैँमा सामान्य कार्य होइन । यस्तो प्रकारको परिक्षणले निश्चित विधि, तौरतरिका तथा विद्दमान नीतिनियहरुको वैधानिक आधारहरुको माग गर्दछ । यी सबै अवयवहरुलाई व्यवस्थित रुपमा समायोजन गरी निश्चित उद्देश्य प्राप्तिका लागि निर्माण गरिएका परिक्षणका उपकरणहरु नै बढी व्यवहारिक र दीर्घकालीन हुने गर्दछन् । यसै मान्यतालाई आत्मसात् गर्दै राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति अपाङ्ग महिला संघ-नेपालले UN Women को आर्थिक सहायतामा स्थानीय तहको नीति, बजेट तथा कार्यक्रमलाई लैङ्गिक तथा अपाङ्गता उत्तरदायी बनाउनका निम्त्ति सञ्चालन गरिने विभिन्न क्रियाकलाप अन्तरगत यो उपकरण सहजीकरण स्रोत पुस्तिकाको रुपमा निर्माण गरेको छ ।

स्थानीय तहमा अपाङ्गता उत्तरदायी बजेट निर्माणको अभ्यासलाई प्रवर्द्दन गर्ने हेतुले स्थानीय तहको नीति, बजेट तथा कार्यक्रम विश्लेषण सूचक र उपसूचकसहितको यस सहजीकरण स्रोत पुस्तिका निर्माणका लागि लेखन तथा सम्पादनको नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्नुहुने द्वय लैङ्गिक समानता, अपाङ्गता तथा सामाजिक समावेशीकरण सार्वजनिक नीति विज्ञ - अधिवक्ता विष्णु बहादुर खत्री र अपाङ्गता समावेशी विकास विज्ञ - कृष्ण गहतराजलाई यस संस्थाको तर्फबाट विशेष धन्यवाद दिन चाहान्छौँ। यस प्रकारको अनुपम काम गर्नुहुने विज्ञद्वयहरुले यस उपकरणको निर्माण, यसको परिक्षण, व्यवहारीक रुपमा कार्यान्वयन गर्नका लागि गरिएको सन्दर्भीकरण र त्यसबाट निर्माण गरिएको परिष्कृत उपकरणले भविष्यमा स्थानीय तहको नीति, बजेट तथा कार्यक्रममा अपाङ्गता समावेशिकरणलाई प्रवर्द्द गर्नका लागि महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने विश्वास लिएका छौँ।

यस परिक्षण उपकररण निर्माणको दौरानमा आफ्नो कार्यक्षेत्रभित्रका स्थानीय सरकारका सम्बन्धित निकायमा गएर मूख्य सूचक र उपसूचकहरुको आधारमा सूचनाहरु सङ्कल गर्ने र तीनलाई दस्तावेजीकरण गरी विज्ञद्वयलाई पठाइ सहयोग गर्नुहुने जिल्ला परियोजना संयोजकद्वय – रत्ना राना र चन्द्रकान्त पनेरुलाई पनि यस संस्थाको तर्फबाट धन्यवाद ज्ञापन गर्न चाहान्छौँ। तपाईँहरुको कार्यक्षेत्रको व्यवहारिक अनुभवले नै यस परिक्षण उपकरणलाई थप व्यवहारिक बनाउन मद्दत गरेको छ । यस परिक्षण उपकरणलाई प्रकाशनको सम्पूर्ण व्यवस्थापन मिलाउनुहुने यस संस्थाका कोषाध्यक्ष एवं सम्पूर्ण कार्यसमितिका पदाधिकारी तथा सदस्यहरु, प्रशासनिक तथा वित्तिय अधिकृत – कर्म महर्जन तथा अन्य सम्पूर्ण कर्मचारीहरुप्रति पनि हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछौँ।

अन्यत्मा, यस महत्वपूर्ण कार्यका लागि परियोजना मार्फत् सहयोग गर्नुहुने साझेदार संस्था युएन वमन नेपालका कार्यक्रम विशेषज्ञ – सन्तोष आचार्य लगायत सम्पूर्ण टिमलाई पनि विशेष धन्यवाद् ज्ञापन गर्दछौँ।

.....

प्रतिमा गुरुङ

अध्यक्ष

विषयसूची

खण्ड १: अपाङ्गता उत्तरदायी बजेट सहजीकरण स्रोत पुस्तिकाको परिचय **१**

१.१. पृष्ठभूमी (Background) : १

१.२. सहजीकरण पुस्तिकाको औचित्य (Rational) १

१.३. सहजीकरण स्रोत पुस्तिकाको उद्देश्य (Objectives) : २

१.४. सहजीकरण स्रोत पुस्तिकाको लक्षित प्रयोगकर्ता?: ३

१.५. अपेक्षित नतिजाहरु (Anticipated Results) : ३

खण्ड २: लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट र अपाङ्गता उत्तरदायी बजेट **५**

२.१. लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट निर्माणमा अपाङ्गता समावेशी विकासको अवधारणा ५

२.२. अति सीमान्कृत र न्यूनप्रतिनिधित्व रहेका व्यक्तिहरु ५

२.३. लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट र अपाङ्गता उत्तरदायी बजेट ६

२.४. अपाङ्गता उत्तरदायी बजेट निर्माणका लागि रणनीति (Strategies for Disability Responsive Budget) : ७

खण्ड ३: अपाङ्गता उत्तरदायी बजेट विश्लेषणको सूचक र उपसूचकहरु **८**

३.१. अपाङ्गता उत्तरदायी बजेट विश्लेषणको सूचकहरुको वर्गीकरण र मापन (Disability Responsive Budget Analysis Indicators' Classification and Measurement) : ८

३.२. मापनका प्रमुख सूचक र उपसूचकहरु (Primary Indicators and Sub-Indicators of Measurement) : ८

३.३. प्रमुख सूचक र उपसूचकहरुसहितको परिक्षण सूची फाराम १०

अनुसूची १: स्थानीय तहबाट थप सूचनाहरु सङ्कलन गर्नका लागि बनाइएको सूचना फाराम १८

खण्ड १: अपाङ्गता उत्तरदायी बजेट सहजीकरण स्रोत पुस्तिकाको परिचय

१.१. पृष्ठभूमी (Background) :

राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति अपाङ्ग महिला संघ-नेपाल (निडवान) ले आफ्नो मूख्य नेतृत्व, राष्ट्रिय अपाङ्ग महासंघ-नेपाल, सुदुरपश्चिम प्रदेश र अपाङ्गता जनचेतना तथा सञ्चार सेवा केन्द्र, सुर्खेतको स्थानीय साझेदारीतामा युएन वमन (UN Women) र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अधिकारका लागि संयुक्त राष्ट्र संघीय साझेदारीता (United Nations Partnership on the Rights of Persons with Disabilities (UNRPD)) को साझेदारीतामा सुदुरपश्चिम प्रदेशको कैलाली जिल्ला अन्तरगत तीनवटा स्थानीय तहहरु र कर्णाली प्रदेशको सुर्खेत जिल्ला अन्तरगत दुईवटा स्थानीय तहहरुमा ***'नेपालमा सुशासन तथा विकास प्रक्रियामा अपाङ्गता अधिकार र समावेशीता प्रवर्द्धन गर्नका लागि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको संघसंस्थाहरुलाई क्षमता विकास सहयोग परियोजना'*** गत अप्रिल २०२३ देखि सेप्टेम्बर २०२४ सम्मका लागि कार्यान्वयन गरी सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्यो। सोहि परियोजना अन्तरगत स्थानीय तहको नीति, बजेट तथा कार्यक्रम कत्तिको लैङ्गिक तथा अपाङ्गता उत्तरदायी छ भनी परिक्षण गर्नका निम्त्ति एउटा लेखाजोखा गर्ने सहजीकरण स्रोत पुस्तिकाको निर्माण गरिएको हो।

यस को माध्यमबाट प्रारम्भमा सुदुरपश्चिम प्रदेशको कैलाली जिल्ला अन्तरगत भजनी नगरपालिका, गोदावारी नगरपालिका र कैलारी गाउँपालिका तथा कर्णाली प्रदेश अन्तरगत सुर्खेत जिल्लाको विरेन्द्रनगर नगरपालिका र वराहताल गाउँपालिकाको चालु आर्थिक वर्ष २०८१/०८२ को नीति, बजेट तथा कार्यक्रमको लैङ्गिक तथा अपाङ्गता उत्तरदायीको दृष्टिकोणबाट परिक्षण गरिएको थियो। उक्त परिक्षणबाट प्राप्त प्रतिफलका आधारमा यस औजारलाई थप परिष्कृत गरी आगामी दिनहरुमा अन्य स्थानीय तहहरुमा समेत आवश्यकतानुसार प्रयोग गर्न सक्ने गरी निर्माण गरिएको छ।

१.२. सहजीकरण पुस्तिकाको औचित्य (Rational) :

नेपालको संविधान २०७२ बमोजिम स्थानीय तहको अधिकार सम्बन्धि व्यवस्था कार्यान्वयन गर्न तथा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबीचको सहकार्य, समन्वय र सहअस्तित्वलाई प्रवर्द्धन गर्दै जनसहभागीता, उत्तरदायित्व, पारदर्शिता सुनिश्चितता गरी सुलभ र गुणस्तरीय सेवा प्रवाह गर्न स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ जारी गरेको छ। सो ऐनमा गाऊँपालिका तथा नगरपालिकाले आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्रको विषयमा स्थानीयस्तरको विकासको लागि आवधिक, वार्षिक, रणनीतिक र बिषय क्षेत्रगत मध्यमकालीन तथा दीर्घकालीन योजना बनाइ लागू गर्नु पर्ने व्यवस्था रहेको छ। यसरी योजना तर्जुमा गर्दा होस् वा त्यसको कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कनको सम्पूर्ण प्रक्रियामा सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु र तीनका प्रतिनिधि संघसंस्थाहरुको पूर्ण र प्रभावकारी सहभागीता अनिवार्य सर्त हो।

नेपालको संविधानले सबै नागरिक कानूनको दृष्टिमा समान हुनेछन्, कसैलाई पनि कानूनको समान संरक्षणबाट बंचित नगरिने प्रतिवद्धता सहित नागरिकहरुलाई समानताको हकको प्रत्याभुति गरेको छ। नेपाल विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय अभिसन्धिहको पक्ष राष्ट्र भएकाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको समानता, सशक्तिकरण र सामाजिक समावेशितालाई सुनिश्चितता गरेको छ । अपाङ्गता भएका व्यक्ति विरुद्ध हुने भेदभाव अन्त्य गरी उनीहरुको नागरिक, राजनीतिक, आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारको सम्मान गर्न तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सशक्तिकरण गरी नीति निर्माण र विकासका सबै प्रक्रियाहरुमा सहभागी गराई स्वावलम्बी र सम्मानजनक जीवनयापनको वातावरण सुनिश्चित गर्न अपाङ्गता भएका व्यक्तिको अधिकार सम्बन्धी ऐन,२०७४ (पहिलो संशोधन २०७५) कार्यान्वयनमा छ।

सार्वजनिक स्रोत साधनहरुको संकलन, त्यसको खर्च, त्यसबाट नागरिकहरु विशेषगरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुमा पुग्ने लाभको समानुपातिक वितरणको अभ्यास कस्तो रहेको छ भनी विश्लेषण गरिनु पर्दछ । विभिन्न तहका सरकार र सरकारका विभिन्न निकायहरुको नीति, कार्यक्रम, बजेट, तथा योजनाहरुको पहिचान, निर्माण, कार्यान्वयन तथा त्यसको अभिलेखीकरणमा सम्वन्धित अधिकारवाला र सरोकारवालाको सहभागिता र निर्णय प्रक्रियामा भुमिका कस्तो रहेको छ भन्ने सम्बन्धमा संवेदनशिल र सुनिश्चितता हुनुपर्दछ। अपाङ्गता उत्तरदायी बजेटको व्यवस्थापन र कार्यान्वयन भनेको नीति, कार्यक्रम, बजेट र योजना निर्माण र सोको कार्यान्वयन प्रक्रियामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अर्थपूर्ण र प्रभावकारी उपस्थितीको विषय हो।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको विशेष आवश्यकता र अधिकारहरुको सम्वोधनका अपाङ्गता उत्तरदायी बजेटको आवश्यकता पर्दछ । बजेटको कार्यान्वयनमा अपाङ्गता संवेदनशिलतासहित अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको पहुँचयुक्तताको सुनिश्चितता गर्नु पर्दछ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको समग्र आवश्यकता र तीनका सवालहरुको संबोधन, उनीहरुको प्रभावकारी र अर्थपूर्ण सहभागीता र समावेशीता, अपाङ्गता उत्तरदायी नीति तथा कार्यक्रम र बजेट निर्माणमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अधिकार सम्बन्धी महासन्धी २००६, नेपालको संविधान, स्थानीय सरकार संचालन ऐन, २०७४ र राज्यले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुका बारेमा गरेको राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धताहरुको कार्यान्वयनका लागि पनि अपाङ्गता उत्तरदायी बजेटको अभ्यास आवश्यक छ।

१.३. सहजीकरण स्रोत पुस्तिकाको उद्देश्य (Objectives) :

सरकारका विभिन्न तह र निकायहरुका बजेटलाई अपाङ्गगता समावेशी र उत्तरदायी बनाउनु आवश्यक छ । अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको पँहुचयुक्तता, समानता र अधिकारको सम्मान तथा कार्यान्वयनका लागि आवश्यक कार्यक्रम र बजेटको सुनिश्चित र व्यवस्थित कार्यान्वयन गर्नु पर्दछ । नीति, कार्यक्रम तथा बजेटमा अपाङ्गता समावेशीताको मापन गरी कुनै पनि कार्यक्रम तथा परियोजनाहरुको तर्जुमा, कार्यान्वयन र उपलब्धिहरुको मूल्याङ्कन मापन प्रक्रियामा समेत सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको पूर्ण, प्रभावकारी र अर्थपूर्ण सहभागिता सुनिश्चित गरिनु पर्दछ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुले पाउनुपर्ने लाभ पाएको

वा नपाएको र त्यसले उनीहरुको जीवनस्तरमा प्रत्यक्ष प्रभाव परेको वा नपरेको विश्लेषण गरिनु पर्दछ। त्यसैले, स्थानीय तहमा अपाङ्गता उत्तरदायी बजेटका निम्त्ति स्थानीय तहको नीति, बजेट तथा कार्यक्रम विश्लेषण सूचक र उपसूचकसहितको यस सहजीकरण स्रोत पुस्तिका निर्माणका मुख्य उद्देश्यहरु देहायबमोजिम रहेका छन् -

- स्थानीय तहमा सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको आवश्यकता, तीनका सवालहरु र अधिकारको संबोधन, अपाङ्गता उत्तरदायी नीति तथा कार्यक्रम, स्रोत व्यवस्थापन, र बजेट निर्माण गर्न गराउन,
- स्थानीय तहहरु र स्थानीय तहको नेतृत्वमा योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन हुने योजनाहरु तथा स्थानीय तहको सहभागितामूलक योजना तर्जुमा प्रक्रियालाई अपाङ्गता समावेशी र उत्तरदायी बनाउन,
- योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन र मूल्यांकनमा सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा तीनका प्रतिनिधि संस्थाहरुको प्रभावकारी र अर्थपूर्ण सहभागिता, सवालहरुको सम्बोधन, पँहुचयुक्तता, समानता र अधिकारको सम्मान तथा अभिवृद्धि गर्न र गराउन

१.४. सहजीकरण स्रोत पुस्तिकाको लक्षित प्रयोगकर्ता:

यस स्थानीय तहमा अपाङ्गता उत्तरदायी बजेट निर्माणका लागि सहजीकरण स्रोत पुस्तिका मूलत: स्थानीय तहको नीति, बजेट तथा कार्यक्रमहरुलाई अपाङ्गता उत्तरदायी बनाउनका लागि काम गर्ने जो कोहि अभियन्ता, अभ्यासकर्ता, अधिकारकर्मी, अध्येता वा विकासको क्षेत्रमा काम गर्ने जो कोहि सरकारी निकाय तथा अन्य सरोकारवाला निकायहरुले प्रयोग गर्ने सक्नेछन् । यसरी प्रयोग गर्दा स्थान, समय, परिस्थिति र उपलब्ध स्रोतसाधनका आधारमा यसलाई आवश्यकतानुकूल बनाइ प्रयोग गर्ने सकिनेछ। तथापि यसको पुन:र्उत्पादनमा भने प्रतिलिपि अधिकारको प्रयोग हुनेछ। कुनै पनि प्रयोगकर्ताले यस सहजीकरण स्रोत पुस्तिकाको प्रयोग गर्दा यस संस्थालाई अनिवार्य श्रेय प्रदान गर्नुपर्नेछ।

१.५. अपेक्षित नतिजाहरु (Anticipated Results) :

स्थानीय तहको नीति, कार्यक्रम तथा बजेटमा अपाङ्गता समावेशीताको मापन गरी कुनै पनि कार्यक्रम तथा परियोजनाहरुको तर्जुमा, कार्यान्वयन र उपलब्धिहरुको मूल्याङ्कन मापन प्रक्रियामा समेत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अर्थपूर्ण सहभागिताले देहाय बमोजिमका नतिजाहरु हासिल गर्नेछन् :

- स्थानीय तहको नीति, योजना तथा कार्यक्रम तर्जुमा र कार्यान्वयनमा सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको समावेशीता, सहभागिता र नेतृत्व अभिवृद्धि भएको हुनेछ।
- स्थानीय तहको नीति-निर्माण तथा कार्यान्वयन तहमा सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु र तीनका प्रतिनिधि संस्थाहरुको पहुँचयुक्तता, समावेशीता र समानुपातिक रुपमा क्षमता अभिवृद्धि भएको हुनेछ।

- कार्यक्रमहरुको कार्यान्वयन र बजेटको व्यवस्थापनले सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुले लाभ प्राप्त गरेको र त्यस्ता लाभहरुको वितरणमा समेत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको निर्णायक सहभागिता सुनिश्चित भएको हुनेछ।
- अपाङ्गता उत्तरदायी बजेटको कार्यान्वयनबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु (पुरुष, बालक, महिला र बालिका वा अन्य यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्यक) को शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारी, सामाजिक सुरक्षा, संरक्षण लगायतका सवालहरुको सम्बोधन सहित सम्मानित जीवनमा अभिवृद्धि भएको हुनेछ।

खण्ड २: लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट र अपाङ्गता उत्तरदायी बजेट

२.१. लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट निर्माणमा अपाङ्गता समावेशी विकासको अवधारणा

अपाङ्गता समावेशी विकास एक वृहत् विकासको ढाँचा हो जसले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको समग्र विकासलाई प्रतिविम्बित गर्दछ । यसले विशेषत: अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अधिकार सम्बन्धि महासन्धिको अवधारणलाई आत्मासात् गर्दै अपाङ्गताको सवाललाई अधिकार र विकास दुबै दृष्ट्रिकोणबट सम्बोधन गर्दछ। यसर्थ, अपाङ्गता समावेशी विकास पूर्ण रुपमा मानवअधिकारमूखी अवधारणामा आधारित छ जसले वर्तमान विकासको ढाँचा – दिगो विकासका लागि २०३० एजेण्डा र यसका दिगो विकास लक्ष्यहरुमा समेत अपाङ्गता समावेशी विकासलाई सम्बोधन गरेको छ । अपाङ्गता समावेशी विकासलाई अपाङ्गता मूलप्रवाहीकरण र अपाङ्गता विशिष्ट गरी दुई पद्दतिका आधारमा आवश्यक क्रियाकलापहरु गर्ने गरिन्छ ।

स्थानीय तहमा वा समुदाय स्तरमा गरिने अपाङ्गता समावेशी विकासको अभ्यासलाई विशेषगरी समुदायमा आधारित समावेशी विकासको अवधारणाबाट निर्देशीत हुनु आवश्यक छ । अपाङ्गता समावेशी विकासको लक्ष्य प्राप्त गर्नका लागि समुदायमा आधारित अपाङ्गता समावेशी विकासले योगदान पुर्याउँदछ । त्यसैले स्थानीय तहमा समुदायमा आधारित अपाङ्गता समावेशी विकासलाई प्रवर्द्दन गर्नका लागि यस स्थानीय तहमा अपाङ्गता उत्तरदायी बजेटको अभ्यास एक अतिआवश्यक अभ्यास हो । यस स्थानीय तहको नीति, बजेट तथा कार्यक्रम विश्लेषण सूचक र उपसूचकसहितको यस सहजीकरण स्रोत पुस्तिकाले स्थानीय तहमा अपाङ्गता समावेशीतालाई विशेष योगदान पुर्याउनेछ ।

२.२. अति सीमान्कृत र न्यूनप्रतिनिधित्व रहेका व्यक्तिहरु

अपाङ्गता एक नवीनतम अवधारणा हो । नवीनतम अवधारणा भन्नुको अर्थ यो अत्यन्तै परिवर्तनकामी छ । अपाङ्गताभित्र पनि अशक्तताको प्रकृति र त्यसको गाम्भीर्यता, जात, जातियता, रङ्ग, भूगोल, लैङ्गिकता, भाषा, धर्म, सामाजिक, आर्थिक अवस्था, थातथलो, आदिका आधारमा विविधता छ । जस्तै अपाङ्गताभित्र पनि नेपालको सामाजिक-साँस्कृतिक संरचनानुसार आदिवासी, दलित, मधेशी, मुश्लिम तथा अन्य अल्पसंख्यक, लोपोन्मूख जाति, विकट क्षेत्रमा बसोबास गर्ने समूह र आर्थिक रुपमा विपन्न भएका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको समग्र सामाजिकआर्थिक अवस्था अरुभन्दा दयनिह र सबैभन्दा पीँधमा रहेको तितो यथार्थ छ । त्यसैगरी, पूर्ण असक्त अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु, अपाङ्गता भएका महिलाहरु, अल्विनो भएका व्यक्तिहरु, बौद्दिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु, अटिज्म भएका व्यक्तिहरु, मानसिक तथा मनोसामाजिक अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु अन्य अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुभन्दा पछाडि पारिएका छन् । त्यसैले, यस परिक्षन उपकरणले पनि यी उल्लेखित समूह तथा वर्गका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुलाई समग्रमा **अतिसीमान्तकृत तथा न्यूनप्रतिनिधित्व** रहेका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुका रुपमा विशेष लक्षित गरेको छ। स्थानीय सरकारको उत्तरदायित्व पनि आफ्नो स्थानीय तहमा रहेका सबैभन्दा पछाडि पारिएका वा राज्यको मूलप्रवाहमा आउन नसकेका जनताहरुप्रति विशेष लक्षित कार्यक्रम गर्नु अनिवार्य दायित्व हो ।

२.३. लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट र अपाङ्गता उत्तरदायी बजेट

लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट भनेको लैङ्गिक समानताको लागि बजेटको सुनिश्चितता, बजेटका सबै प्रक्रियामा लैङ्गिक मूलप्रवाहीकरण र उपलब्धिको समतामूलक वितरणको साथै उपभोगको लागि लैङ्गिक विश्लेषण सहित योजनाबद्धरुपमा उद्देश्यमूलक कार्यक्रमहरू तर्जुमा र प्राथमिकीकरण गर्दै कार्यक्रम छनौट गरी लगानी गर्ने पद्धति हो । तर, लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट भनेको महिला वा बालबालिकाका लागि बजेट विनियोजन गर्ने भन्ने चाहिँ होइन । हाम्रो समाजमा लिङ्गका आधारमा पुरुष, महिला र यौनिक तथा लैङ्गिक अल्पसंख्य समुदायका मानिसहरु छन् । विद्दमान सामाजिक-साँस्कृतिक संरचनाले लिङ्गका आधारमा उनीहरको भूमिका निर्धारण गरेको छ जसका कारणले उनीहरुबीच व्यापक असमानता र विभेद छ । यस प्रकारको विद्दमान विभेद र असमानतालाई न्यूनिकरण गरी समानता स्थापित गर्नका लागि लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटले महत्वपूर्ण भूमिका निर्धारण गर्दछ ।

लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटको उदय अन्तराष्ट्रिय रुपमा सबैभन्दा पहिले सन १९८४ मा अष्ट्रेलियाबट भएको पाइन्छ । नेपालमा यस अवधारणाको विकासक्रमलाई हेर्दा छैटौँ योजना (वि.सं. २०३७-०४२) देखि महिला विकासका विषयलाई विकास योजनामा समावेश गर्न थालिएको पाइन्छ । त्यसपश्चात् नवौँ योजना (वि.सं. २०५४-०५९) देखि लैङ्गिक समानता र सशक्तीकरणको नीति अवलम्बन गर्दै आएको पाइन्छ । आ.व. २०६२/०६३ को बजेट वक्तव्यमा लैङ्गिक समानता प्रति नेपालले गरेको राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धता कार्यान्वयन गर्न सरकारी खर्चलाई लैङ्गिक उत्तरदायी बनाउने सोच व्यक्त भएपश्चात् सो प्रक्रियालाई संस्थागत रूप दिन अर्थ मन्त्रालयमा एक लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट समितिको गठनको व्यवस्था भयो । सो पश्चात् नेपालमा औपचारिक रूपमा लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट प्रणालीको प्रक्रिया सुरु भएको देखिन्छ। आ.व. २०६४/०६५ को बजेट देखि बजेट लैङ्गिक वर्गीकरण (प्रत्यक्ष उत्तरदायी, अप्रत्यक्ष उत्तरदायी र तटस्थ) गरी बजेटलाई मूल्याङ्कन गर्ने परिपाटीको विकास भएको देखिन्छ ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको सन्दर्भमा समावेशी बजेट वा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अधिकार सम्बन्धि महासन्धि अनुपालन बजेट वा अपाङ्गता उत्तरदायी बजेट भन्ने प्रष्टता हुनु आवश्यक छ । वास्तवमा अपाङ्गता उत्तरदायी बजेटको अवधारणा लैङ्गिक उत्तरदायी, बालबालिका उत्तरदायी बजेटकै अवधारणाको प्रतिविम्ब हुन्छ । यद्दपि, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको कयौँ विशिष्ट आवश्यकताहरु हुन्छन् जुन ती उत्तरदायी बजेटका अवधारणाहरुले सम्बोधन गर्न सक्दैनन् । त्यसैले, अपाङ्गता उत्तरदायी बजेटले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुले सामना गर्नुपर्ने अवरोधहरुको निर्मूलीकरणलाई सम्बोधन गरेको छ कि छैन भन्ने महत्वपुर्ण हुन आउँछ । त्यसैले, अपाङ्गता उत्तरदायी बजेटको अवधारणा आफैँमा एउटा नयाँ अभ्यास पनि हो । नेपालमा हालसम्म यसको अभ्यास गरिएको छैन । त्यसैले, स्थानीय तहबाट यसको अभ्यासलाई प्रारम्भ गरेमा अपाङ्ता समावेशीताको प्रवर्द्दनलाई थप मापन गर्दै अगाडि बढ्न भने पक्कै सकिनेछ ।

२.४. अपाङ्गता उत्तरदायी बजेट निर्माणका लागि रणनीति (Strategies for Disability Responsive Budget) :

अपाङ्गता उत्तरदायी बजेटको व्यवस्थालाई कार्यान्वयन गर्दै स्थानीय तहहरुलाई अपाङ्गता समावेशी बनाउन सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अर्थपूर्ण सहभागिता प्रवर्द्दन गर्न र अपाङ्गता उत्तरदायी बजेटको अभ्यासलाई सबै स्थानीय तहहरुमा नियमित अभ्यास गर्नका लागि देहायका रणनीतिहरु अवलम्बन गर्नका निम्त्ति सल्लाह प्रदान गर्दछौं -

(क) संस्थागत तथा मानव संशाधन विकास

(ख) ज्ञानको व्यवस्थापन, खण्डीकृत तथ्यांकको संङ्कलन र प्रयोग तथा सूचना व्यवस्थापन

(ग) नीति निर्माण, योजना तर्जुमा, कार्यान्वयन, अनुगमन र मुल्यांकनमा अर्थपूर्ण सहभागिता

(घ) विभिन्न सरोकारवालाहरुसँग समन्वय, सहकार्य र साझेदारी

(ड) सचेतना, प्रचारप्रसार तथा प्रवर्धन

(छ) आवश्यकताहरुको पहिचान, तीनका सवालहरु र अधिकारको नीतिगत संबोधन र कार्यान्वयन

खण्ड ३: अपाङ्गता उत्तरदायी बजेट विश्लेषणको सूचक र उपसूचकहरु

३.१. अपाङ्गता उत्तरदायी बजेट विश्लेषणको सूचकहरुको वर्गीकरण र मापन (Disability Responsive Budget Analysis Indicators' Classification and Measurement) :

स्थानीय तहको बजेट विश्लेषण गर्दा स्थानीय तहको बजेटका साथै सो बजेटको आधार, नीति, कार्यक्रम तथा स्थानीय तहले तय गरेका नीतिगत तथा संरचनात्मक व्यवस्थाहरुको समेत विश्लेषण गर्नु वाञ्छनीय हुन आउँछ। विश्लेषणका आधारमा स्थानीय तहले तय गरेको नीति, बजेट र कार्यक्रमगत अभ्यास तथा प्रयासहरु अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अधिकारको सम्मान र प्रवर्धनका दृष्टिले निक्र्यौल र वर्गिकरण गर्न सकिन्छ। त्यसैले, जम्मा सुचक संख्यालाई १०० को अङ्कभार मानेर कार्यान्वयन भएको वा स्थानीय तहमा अभ्यासमा रहेका सुचकहरुको संख्याका आधारमा प्राप्ताङ्क निकाल्न सकिन्छ। सम्बन्धित स्थानीय तह अपाङ्गता समावेशीताको दृष्टिकोणले तटस्थ, अपाङ्गता उत्तरदायी उन्मुख वा अपाङ्गता उत्तरदायी कस्तो रहेको छ भनी त्यसको निश्चित प्रतिशत र अवस्था विश्लेषण गर्न सकिन्छ। यसका लागि देहायको अङ्कभार वा प्रतिशतको आधारमा सोहि अनुरुप वर्गीकरण गर्न सकिन्छ -

क्र.स.	अंकभारको आधार	वर्गिकरण
(क)	० देखी ४० प्रतिशतसम्म अङ्कभार भएमा	अपाङ्गताको दृष्टिकोणले तटस्थ
(ख)	४० देखी ७० प्रतिशतसम्म अङ्कभार भएमा	अपाङ्गता उत्तरदायी उन्मुख
(ग)	७० प्रतिशत भन्दा बढी अङ्कभार भएमा	अपाङ्गता उत्तरदायी

३.२. मापनका प्रमुख सूचक र उपसूचकहरु (Primary Indicators and Sub-Indicators of Measurement) :

अपाङ्गता उत्तरदायी बजेटसँग सम्वन्धित यहाँ उल्लेखित सूचकहरुको विश्लेषणका क्रममा हरेक सूचक जाँच गर्दा सोसँग सम्बन्धित आवश्यक आधार वा प्रमाणित गर्ने कागजात संलग्न गर्नुपर्ने छ। आधार वा प्रमाण समावेश नगरिएको सूचकको मापनलाई आधार मान्न सकिदैन। स्थानीय तहले आफ्नो स्थानीय तहको आवश्यकता र प्राथमिकताका आधारमा सूचकहरुको स्थानीयकरण र थप सूचकहरुको समेत व्यवस्था गरी कार्यान्वयन गर्न सक्दछन्। उल्लेखित सूचकहरुको स्थानीयकरण र थप सूचकहरुको समेत व्यवस्था गर्दा देहायका राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय नीतिगत प्रावधानहरूलाई आधार मानेको छ –

अन्तराष्ट्रिय नीतिगत आधारहरु:

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अधिकार सम्बन्धि महासन्धि २००६
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अधिकार सम्बन्धि महासन्धि २००६ का सन्दर्भमा आजका मितिसम्म जारी गरिएका विभिन्न ७ वटा आधारभूत व्याख्या वा व्याख्यात्मक टिप्पणीहरु

- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अधिकार सम्बन्धि महासन्धि समितिले नेपाल सरकारलाई दिएका निश्कर्षात्मक सुझाव तथा सिफारिसहरु
- आदिवासी जनजातिको अधिकारसम्बन्धी संयुक्त राष्ट्रसंघीय घोषणापत्र
- दिगो विकासका लागि २०३० एजेण्डा र यसका दिगो विकास लक्ष्यहरु
- विपद् जोखिम न्यूनिकरणका लागि सेण्डाइ कार्याढाँचा २०१५-२०३०
- महिला विरुद्द हुने सबै प्रकारका भेदभावहरुको अन्त्य गर्ने सम्बन्धि महासन्धी, यसको व्याख्यात्मक टिप्पणी तथा नेपाल सरकारलाई प्रदान गरेका सुझावहरु
- महिला विरुद्द हुने सबै प्रकारका भेदभावहरुको अन्त्य गर्ने सम्बन्धि महासन्धीको व्याख्यात्मक टिप्पणी ३९
- चौँथो विश्व महिला सम्मेलन र बेइजिङ घोषणा र कार्यमञ्च (4th World Conference on Women and Beijing Declaration and Platform for Action)
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको एशिया – प्रशान्तीय दशकको लागि जाकर्ता घोषणापत्र २०२३-२०३२

राष्ट्रिय नीतिगत आधारहरु:

- नेपालको संविधान २०७२
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अधिकार सम्बन्धि ऐन २०७४ (पहिलो संशोधन २०७५)
- स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४, परिच्छेद ३ (गाउँपालिका वा नगरपालिकाको काम, कर्तव्य र अधिकार)
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुका लागि भौतिक संरचना तथा सञ्चार सेवा निर्देशीक २०७२
- गाउँपालिका वा नगरपालिकाको ७ चरणको योजना तर्जुमा सम्बन्धिको व्यवस्था
- अपाङ्गता भएका व्यक्ति सम्बन्धि राष्ट्रिय नीति, २०८०

३.३. प्रमुख सूचक र उपसूचकहरुसहितको परिक्षण सूची फाराम

परिक्षणसुची भर्ने व्यक्तिको नाम: ..... पद: .....

सम्पर्क नं. : ..... फाराम भरेको मिति: .....

परिक्षण गरिएको स्थानीय तहको नाम:..... ....

प्रमुख सूचक र उपसूचकहरु तथा परिक्षण सूची (चेकलिष्ट)				
क्र.सं.	**सूचक**	**छ**	**छैन**	**यदि छ भने सोसँग सम्बन्धित आधार, विवरण वा प्रमाणहरु**
१.	**नीतिगत व्यवस्था**			
१.१	स्थानीय तहले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अधिकार सम्बोधनका लागि आवश्यक छुट्टै स्थानीय नीतिगत व्यवस्था गरेको छ ?			
१.२	अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अधिकारसँग सम्बन्धित संघिय, प्रादेशिक र स्थानीय तहले आफै तयार गरेका नीतिगत व्यवस्थाहरुको कार्यान्वयन भए नभएको नियमित अनुगमन हुने गरेको छ ?			
१.३	के अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अधिकारसँग सम्बन्धित स्थानिय तहले आफै तयार गरेका नीतिगत व्यवस्थाहरुको समयानुकुल पुनरावलोकन तथा संशोधन भएको छ ?			
१.४	के स्थानीय तहले तयार गर्ने अपाङ्गतासँग सम्बन्धित नीतिगत व्यवस्थाहरुको निर्माण, त्यस्ता नीतिगत व्यवस्थाहरुको अनुगमन, पुनरावलोकन तथा संशोधनसँग सम्बन्धित प्रक्रियाहरुमा अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा तीनका प्रतिनिधि संघसंस्थाहरुको सहभागिता हुने गरेको छ ?			
१.५	के स्थानीय तहका नीति निर्माण, कार्यान्वयन र त्यसको पुनरावलोकलन तथा लाभ वितरणमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको समावेशी प्रतिनिधित्व र नेतृत्व अभ्यासमा छ ?			

२	**संस्थागत् संरचना र प्रभावकारिता**			
२.१	स्थानीय तहमा अपाङ्गतासँग सम्बन्धित विशिष्टीकृत समिति, शाखा र तोकिएको सम्पर्क व्यक्तिको नीतिगत व्यवस्था छ ? के सो व्यवस्थाको कार्यान्वयन भएको छ ?			
२.२	स्थानीय तहमा अपाङ्गतासँग सम्बन्धित विशिष्टीकृत समिति, शाखा र तोकिएको सम्पर्क व्यक्तिको गठन तथा नियुक्तिमा समावेशीता छ? के उक्त समावेशितामा अपाङ्गताभित्रको पनि अतिसिमान्तकृत तथा न्यूनप्रतिनिधित्व[1] रहेका वर्ग वा समूहका व्यक्ति वा तीनका प्रतिनिधि संघसंस्थाहरुको[2] समावेशीता छ?			
२.३	स्थानीय तहमा अपाङ्गतासँग सम्बन्धित गठन भएका वा रहेका संस्थागत संरचनाहरु क्रियाशिल रहेको र सोको प्रभावकारिता रहेको छ ?			
२.४	स्थानीय तहमा अपाङ्गतासँग सम्बन्धित गठन भएका वा रहेका संस्थागत संरचना, जनप्रतिनिधि तथा कर्मचारीहरुका लागि अपाङ्गताका सवालमा प्रभावकारी काम गर्नका लागि क्षमता विकासका अवसरहरु प्राप्त भएको छ ?			
३	**योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन**			
३.१	स्थानीय तहमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको नीति, कार्यक्रम, योजना तथा बजेट तर्जुमा प्रक्रियामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु र तीनका प्रतिनिधि संघसंस्थाहरुको पनि सहभागिता हुने गरेको छ ?			
३.२	स्थानीय तहको नीति, योजना, कार्यक्रम तथा बजेट निर्माण प्रक्रियामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको सहभागीता समावेशी, प्रभावकारी र नेतृत्वदायी हुने गरेको छ ?			
३.३	स्थानीय तहमा गठन हुने विभिन्न समितिहरु, टोल विकास समिति, उपभोक्ता समिति, व्यवस्थापन समिति जस्ता संरचनाहरुको निर्णायक पद र जिम्मेवारी वा नेतृत्वमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको पनि उपस्थिति छ ?			

[1] अति सिमान्तकृत तथा न्यूनप्रतिनिधित्व रहेका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु भन्नाले अपाङ्गताभित्र पनि विशेष गरी अपाङ्गताको मूलधारबाट बाहिर पारिएका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु जस्तै – आदिवासी जनजाति, दलित, मधेशी, मुश्लिम, अन्य लोपोन्मूख वा अल्पसंख्यक समुदायका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु, अपाङ्गता भएका महिलाहरु, श्रवण-दृष्टिविहीन, वौद्दिक अपाङ्गता, अटिज्म, बहिरा, पूर्ण अशक्त अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु, अल्विनो भएका व्यक्तिहरु, होचापुड्का, आदिलाई जनाउँछ ।

[2] 'प्रतिनिधि संघसंस्था' भन्नाले सिआरपीडिको व्याख्यात्मक टिप्पणी ७ ले परिभाषित गरेअनुसार सम्बन्धित अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुले आफ्नो बहुमत रहनेगरी सम्बन्धित मुद्दा वा सवाललाई प्रतिनिधित्व गर्नेगरी खोलिएका संघसंस्थालाई बुझ्नुपर्दछ ।

३.४	स्थानीय तहमा गठन हुने विभिन्न समिति, टोल विकास समिति, उपभोक्ता समिति, व्यवस्थापन समिति जस्ता संरचनाहरुमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको सहभागिता र नेतृत्व समावेशी छ ?			
३.५	स्थानीय तहको सात चरणको वार्षिक सहभागितात्मक योजना निर्माण प्रक्रियामा अपाङ्गता भएका व्यक्ति तथा तीनका प्रतिनिधि संघसंस्थाहरुको समावेशी सहभागिताको व्यवस्था सुनिश्चित गरी अभ्यास गरिएको छ ?			
३.६	स्थानीय तहमा बनेका सार्वजनिक भवन, कार्यालय, सेवा प्रदायक स्थल तथा संरचनाहरु सर्वमान्य ढाँचाका सिद्दान्तहरुमा आधारित रही सबैका लागि पहुँचयुक्त, सुरक्षित र लैंगिकमैत्री छन् ?			
३.७	स्थानीय तहले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुका संघसंस्थाहरु, संजाल तथा अपाङ्गताको सवालमा क्रियाशिल अन्य नागरिक समाजका संघसंस्थाहरुसँग समन्वय, सहकार्य तथा साझेदारी गरिरहेको छ ?			
३.८	सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका नागरिकहरुले आफ्नो अपाङ्गता अनुसारको परिचय पत्र र सो अनुसार सेवा, सुविधा र विशेष (लक्षित) कार्यक्रमहरु प्राप्त गरेका छन् ?			
४.	**अनुगमन तथा तथ्याङ्क**			
४.१	स्थानीय तहमा आफ्नो भुगोलभित्रका सबै सामाजिक तथा साँस्कृतिक पृष्ठभूमी भएका (जस्तै, जात, जातियता, वर्ण, लैङ्गिकता, धर्म, उमेर, भूगोल, थातथलो, आर्थिक अवस्था लगायत अन्य विभिन्न पृष्ठभूमी) का अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको खण्डीकृत तथ्याङ्क छ ?			
४.२	स्थानीय तहमा यसरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको खण्डिकृत तथ्याङ्क लिँदा वासिङ्टन समूहको छोटो प्रश्नावलीहरुको समूह[3]का आधारमा लिइएको छ वा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अधिकार सम्बन्धि ऐन २०७४ (पहिलो संशोधन २०७५) ले परिभाषित र वर्गीकरण[4] गरिएको आधारमा लिइएको छ।			

[3] https://www.washingtongroup-disability.com/

[4] *अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अधिकार सम्बन्धि ऐन २०७४ (पहिलो संशोधन २०७५) अनुसार अशक्तताको प्रकृतिका आधारमा १० प्रकार र अशक्तताको गाम्भिर्यताको आधारमा ४ वर्ग (क – रातो, ख – निलो, ग – पहेँलो र घ – सेतो परिचयपत्र)*

४.३	अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको खण्डीकृत तथ्याङ्क नियमित संकलन तथा अद्यावधिक गर्ने गरिएको छ ?			
४.४	स्थानीय तहले कार्यान्वयन गरेका योजनाहरुको अनुगमनमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु तथा तीनका प्रतिनिधि संघसंस्थाहरु वा उनीहरुको सवालमा काम गर्ने संघसंस्थाहरु र विज्ञहरुको सहभागिता हुने गरेको छ ? के त्यस्तो सहभागिता समावेशी हुने गरेको छ?			
५.	**क्षमता अभिवृद्दि**			
५.१	नीति निर्माण तथा कार्यन्वयन तहमा रहेका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु तथा तीनका प्रतिनिधि संघसंस्थाहरुको क्षमता अभिवृद्धिको लागि नियमित कार्यक्रम भएको छ ?			
५.२	स्थानिय तहभित्रका विभिन्न सामाजिक तथा साँस्कृतिक पृष्ठभूमीका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु (जात, जातियता, वर्ग, वर्ण, लैङ्गिकता, क्षेत्रियता, भूगोल, थातथलो, आर्थिक अवस्था वा अशक्तताको प्रकृति वा गाम्भिर्यता वा अन्य) को क्षमता अभिवृद्धिको लागि नियमित कार्यक्रम र उनीहरुको समावेशी सहभागिता (अपाङ्गताको अशक्तता, सामाजिक विविधता र लैङ्गिकता, गाम्भिर्यता) भएको छ ?			
५.३	सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका महिलाहरुको लागि विशेष क्षमता अभिवृद्धिका कार्यक्रमहरु गरिएका छन् ?			
५.४	स्थानीय तहले आयोजना गर्ने विभिन्न तालिम, गोष्ठी, सचेतना वा कार्यक्रमहरुमा अपाङ्गतासँग सम्बन्धित विषयवस्तुहरुलाई संवेदनशील भइ विशेष र प्रभावकारी रुपमा समावेश गरिएको छ? वा आवश्यकता अनुसार अपाङ्गता लक्षित विशेष कार्यक्रमहरु समेत आयोजना भएको छ ?			
५.५	स्थानीय तहले आयोजना गर्ने विभिन्न तालिम, गोष्ठी, सचेतना वा कार्यक्रमहरुमा अपाङ्गताको सवालसँग सम्बन्धित विषयवस्तुहरुलाई संवेदनशील भइ आवश्यकता अनुसार अपाङ्गता लक्षित विशेष कार्यक्रमहरु समेत आयोजना भएको छ ?			

६.	**कार्यक्रमहरुको लाभको सुनिश्चितता**			
६.१	स्थानीय तहको योजना तथा कार्यक्रमहरुबाट सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुले उनीहरुको आधारभुत आवश्यकता तथा अधिकारको सम्बोधनका लागि लाभ प्राप्त गरिरहेका छन् ?			
६.२	स्थानीय तहको योजना तथा कार्यक्रमहरुबाट विशेषत: अपाङ्गता भएका महिलाहरु, अपाङ्गताभित्र पनि अन्य अति सीमान्तकृत तथा न्यूनप्रतिनिधित्व रहेका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुले समानुपातिक रुपमा लाभ प्राप्त गरेका छन् ?			
६.३	स्थानीय तहको योजना तथा कार्यक्रमहरुबाट अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु रहेको विविधता सहितको समावेशीतामा कार्यान्वयन भइ तीनको लाभ सबैमा पुगेको छ ?			
७.	**अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको आधारभुत आवश्यकता र अधिकारको सुनिश्चितता**			
७.१	स्थानीय तहका क्षेत्रगत र विषयगत निकाय तथा विषयगत समितिको कार्य सम्पादन तथा जिम्मेवारीमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अधिकारको सुनिश्चितता समावेश छ ?			
७.२	स्थानीय तहको नीति, बजेट तथा कार्यक्रमहरुमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको आधारभूत आवश्यकताहरुको सम्बोधन नीतिगत रुपमा गरी सोको कार्यान्वयन गरिएको छ ?			
७.३	अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको गमनशीलताका लागि अवरोधहरुको पहिचान गरी तीनको सम्बोधनका लागि पहलकदमी लिइएको छ?			
७.४	स्थानीय तहको ऐन, नियम, विनियम, कार्यविधि, निर्देशिका लगायत अन्य दस्तावेजहरुलाई अपाङ्गता समावेशी बनाउन, सबैका लागि पहुँचयुक्त भौतिक संरचनाहरु निर्माण गरी सेवा प्रवाह गर्न र सोसँग सम्बन्धित जानकारीमूलक सूचना प्रवाह गर्न आवश्यक पहल गरिएको छ।			

७.५	अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अधिकार र उनीहरुको आधारभुत आवश्यकता सम्बोधनका लागि स्थानीय तहको नीति, बजेट तथा कार्यक्रममा सुनिश्चितता सहित सो विनियोजित बजेट सम्बन्धित क्षेत्रमा नै खर्च गर्ने अभ्यास समेत गरिएको छ?			
७.६	स्थानीय तहको नीति, बजेट तथा कार्यक्रममा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको अधिकार र उनीहरुको आधारभुत आवश्यकता सम्बोधनका लागि विनियोजित बजेटको खर्च सम्बन्धित अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको प्रतिनिधि संघसंस्थाहरुको साझेदारीमा मात्रै गर्ने अभ्यास गरिएको छ।			
८.	**लाभको सुनिश्चितता, अनुगमन, परिक्षण तथा प्रभाव मुल्यांकन**			
८.१	स्थानीय तहको आयोजना/कार्यक्रमहरुको तयारी तथा योजनामा खण्डिकृत तथ्याङ्क तथा सूचना र अपाङ्गता समावेशी विकासको अवधारणाको प्रयोग तथा सोको प्रभाव मुल्यांकनमा सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु र तीनको प्रतिनिधि संघसंस्थाहरुको विविधतासहितको खण्डिकृत विवरण उपलब्ध हुनेगरी अभिलेख राख्ने गरिएको छ ?			
८.२	स्थानीय तहका क्षेत्रगत र विषयगत निकाय तथा विषयगत समितिको आवधिक प्रगति प्रतिवेदन तथा समिक्षामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको तथ्याङ्क र उनीहरुमा परेको प्रभावसमेत समावेश/उल्लेख गर्ने गरिएको छ ?			
८.३	विभिन्न सामाजिक तथा साँस्कृतिक पृष्ठभूमी र विशिष्ट आवश्यकता भएका विभिन्न प्रकारका अशक्तता भएका व्यक्तिहरुको अधिकारलाई सम्बोधनका लागि विनियोजित बजेट सोही अनुसार समयमा नै कार्यान्वयन गर्ने र सो भए नभएको जाँच्ने वा लेखाजोखा हुने गरेको छ ?			
८.४	अनुगमन, मुल्यांकन र समिक्षामा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको जीवनमा पुगेको लाभ तथा उपलब्धिहरु सम्बन्धि स्पष्ट सुचक र उपसूचकहरु तय गरी गर्ने गरिएको छ ?			

८.५	अनुगमन, मुल्यांकन प्रतिवेदन र समिक्षा तथा सिकाईका आधारमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुका सम्बन्धमा प्राप्त सुझावहरु अभिलेखीकरण गरी सो आगामी वर्षको नीति, कार्यक्रम, योजना तथा बजेटमा समावेश गर्ने गरिएको छ ?			
८.६	स्थानीय तहबाट सञ्चालन गरिएका विभिन्न कार्यक्रमहरुबाट सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुमा परेको प्रभाव सम्बन्धमा वार्षिक रुपमा अपाङ्गता परिक्षण (Disability Audit) वा प्रभाव मुल्यांकन वा यस्तै विशिष्ट किसिमको विश्लेषण गर्ने गरिएको छ ?			
९.	**सिप विकास, उद्यमशिलता, रोजगारी र आयआर्जन अभिवृद्धि**			
९.१	सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुका लागि सिप विकास, उद्यमशिलता प्रवर्द्दन तथा रोजगारी, स्वरोजगारी प्रवर्द्दन र आयआर्जन अभिवृद्धिका लागि स्थानीय तहमा उल्लेख्य कार्यक्रमहरु कार्यान्वयन भएका छन् ?			
९.२	सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुका लागि सञ्चालित विभिन्न कार्यक्रमहरुबाट आयआर्जनमा दिगोपना र वृत्ति-विकासका लागि विभिन्न वैकल्पिक अवसरहरु सृजना हुनसक्ने अवस्था सृजना भई कार्यान्वयन भएका छन् ?			
९.३	सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुका लागि सञ्चालित विभिन्न कार्यक्रमहरुबाट उनीहरुका लागि समान रोजगारीको अवसर तथा समान कामका लागि समान ज्याला र सेवा सुविधा प्राप्त भइ रहेका छन् ?			
१०.	**सामाजिक सुरक्षा तथा विशेष संरक्षण**			
१०.१	स्थानीय तहले आफ्नो भुगोलका सबै प्रकारका अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको विद्यमान सामाजिक सुरक्षा तथा विशेष संरक्षणको कार्यक्रमको पुर्ण रुपमा सुनिश्चितता गरी कार्यान्वयन गरेको छ ?			
१०.२	स्थानीय तहले आफ्नो भुगोलका अपाङ्गता भएका सबै व्यक्तिहरुको सामाजिक सुरक्षा तथा विशेष संरक्षणको लागि आफ्नै पहलामा विशेष कार्यक्रमहरु तय गरी कार्यान्वयन गरेको छ ?			

११.	**प्रकोप जोखिम न्यूनिकरण र स्थानीय विपद् व्यवस्थापन**			
११.१	विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धि स्थानीय कानुन, नीति, मापदण्ड, कार्ययोजना तथा योजनाको कार्यान्वयन, अनुगमन र नियमनमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु र तीनका प्रतिनिधि संस्थाको अर्थपूर्ण र प्रभावकारी सहभागीता छ।			
११.२	विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धि स्थानीय विपद् व्यवस्थापन समितिमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु तथा तीनका प्रतिनिधि संघसंस्थाहरुको प्रतिनिधित्व छ।			
११.३	समुदायमा आधारित विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धि कार्यक्रमहरु सञ्चालन गर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरु र तीनका प्रतिनिधि संस्थाको पूर्ण र प्रभावकारी सहभागीता छ।			
११.४	विपद् व्यवस्थापन सम्बन्धि स्थानीय तहमा विभिन्न पूर्वतयारी, आपतकालित प्रतिकार्य तथा पुन:निर्माणका कार्यहरु गर्नका लागि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको खण्डिकृत तथ्याङ्क[5] राख्ने र त्यसको नियमित अध्यावधिक गर्ने गरेको छ।			
१२.	**उपयुक्त अनुकूलता र पहुँचयुक्तता**			
१२.१	स्थानीय तहले निर्माण गरेका नीति, योजना, कार्यविधि, मापदण्ड, बजेट, कार्यक्रमहरुको बारेमा सबैलाई पहुँचयुक्त हुने गरी निर्माण गरिएको छ।			
१२.२	स्थानीय तहबाट प्रदान गर्ने सम्पूर्ण प्रकारका सेवा सुविधाहरुमा पहूँच सुनिश्चित गर्नका लागि सबैका लागि पहुँचयुक्त, आवश्यक उपयुक्त अनुकूलता, र पहुँचयुक्त वातारवरण सुनिश्चित गरिएको छ।			

[5] खण्डिकृत तथ्याङ्क भन्नाले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको तथ्याङ्क तथा सूचना वा जानकारीलाई अपाङ्गताको केवल अशक्तताको प्रकृति मात्रै नभए त्यसको जात, जातियता, लैङ्गिकता, उमेर, आर्थिक अवस्था लगायतका आधारमा व्यवस्थित तबरले राखिनु र त्यसको उपयोग गरिनु हो।

अनुसूची १: स्थानीय तहबाट थप सूचनाहरु सङ्कलन गर्नका लागि बनाइएको सूचना फाराम

यदि उल्लेखित संरचनाका आधारमा आवश्य सूचनाहरु यथेष्ट रुपमा प्राप्त हुन नसकेमा देहायएको थप सूचना फारामको प्रयोग गरी थप सूचनाहरु सङ्कलन गरी तीनको विश्लेषण गर्न सकिनेछ ।

गाउँपालिका नगरपालिका वा स्थानीय सरोकारवालाहरुबाट थप सूचनाहरु सङ्कलनार्थ बनाइएको फारामको ढाँचा

स्थानीय तहको नाम:.....
सूचना सङ्कलन गरिएको मिति:.....
सूचना सङ्कलनकर्ता:..... सम्पर्क नं.:.....
सम्पर्क ईमेल:.....

सूचक	के छ/के भएको काम तथा समस्या/चुनौती (बुँदागत रुपमा उल्लेख गरिदिनुहोस)
१. नीतिगत व्यवस्था अपाङ्गतासँग सम्बन्धित यो स्थानीय तहमा के कस्ता नीति, कार्यविधी, निर्देशिका बनेको छ ? कार्यपालिका वा सभाबाट केही निर्णयहरु भएका छन् की ? के के भएका छन् ? भएका त्यस्ता व्यवस्थाहरुको कार्यान्वयन अवस्था कस्तो छ ? के कार्यान्वयन भएको छ ? कार्यान्वयनमा के समस्या छ ? (त्यस्ता नीति, कार्यविधी, निर्देशिका उपलब्ध भएमा सो पनि समावेश गरिदिनु होला)	
२. संस्थागत संरचना र प्रभावकारिता अपाङ्गताका सवालमा स्थानीय तह वा वडा तहमा के कस्ता संरचना छन् ? अपाङ्गताका सवालमा स्थानीय समन्वय समिति गठन भएको छ ? शाखा छ ? फोकल व्यक्ति वा तोकिएको छ कि ? कुनै समिति छ ? समिति छ भने त्यसको नाम र काम के के हो ? शाखा, समिति वा फोकल व्यक्तिको काम कस्तो छ ? उनीहरुले काम के कसरी गरिरहेका छन् ? त्यस्ता समितिहरुको बैठक नियमित छ ? त्यस्ता समितीहरुमा क कस्को सहभागिता रहेको छ ? स्थानीय तहमा नागरिक समाजहरुसँग सम्वन्धित पनि केही संरचना वा संजाल वा अरु कुनै संरचनाहरु छन् कि ?	

३. योजना तर्जुमा तथा कार्यान्वयन अपाङ्गताका सवालमा पछिल्लो ३ वर्षका यस स्थानीय तहमा के कस्ता योजना बनेका छन् ? त्यस्ता योजनाको कार्यान्वयन कस्तो छ ? कसरी भएको छ ? अपाङ्गता भएका व्यक्ति वा संस्थाको त्यस्तो योजना बनाउने प्रक्रियामा वा कार्यान्वयन गर्ने गराउने बेला कस्तो कसरी सहभागिता भएको छ ? पछिल्लो तीन वर्षको नीति, कार्यक्रम र बजेटमा के कति बजेट राखिएका थिए ? कस्ता कार्यक्रमहरु समेटिएका थिए वा छन् र तिनीहरुको कार्यान्वयन के कसरी भएको छ ?	
४. अनुगमन तथा मूल्यांकन अपाङ्गताका सवालमा भएका कार्यक्रमहरुको अनुगमन वा मुल्यांकन के कसरी हुने गरेको छ ? कसले कसरी गर्ने गरेका छन् ? के अपाङ्गता भएका व्यक्ति वा संस्थाको अनुगमन तथा मुल्यांकनमा कुनै प्रकारको सहभागिता भएको छ वा हुने गरेको छ ? भएको छ भने केही उदाहरणहरु पनि लेखीदिनुहोस ।	
५. क्षमता अभिवृद्धि अपाङ्गताका सवालमा क्षमता अभिवृद्धिका लागि के कस्ता कार्यक्रम गरिएका छन् ? त्यस्तो कार्यक्रम कस्ले गरेको छ ? कस्को क्षमता विकासको कामहरु गरेका छन् ? यस्ता कामहरुमा को को सहभागी भएका छन् ? यस्ता प्रयास नागरिक समाज संस्थाहरुबाट पनि भएका छन् ? छन् भने के कस्ता क्षमता विकाका काम कसले गरेको छ ? कति अवधिको भएको छ ? मुख्य लक्षित समूह को को छन् ?	
६. कार्यक्रमहरुको लाभको सुनिश्चितता अपाङ्गताका सवालमा भएका कार्यक्रमहरुको सम्बन्धित व्यक्ति वा परिवार तहमा वा समुदायको तहमा के कस्ता लाभ वा उपलब्धिको भएको छ ? के कस्तो लाभ कुन तहमा पुगेको छ ?	

७. अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको आधारभुत आवश्यकता र अधिकारको सुनिश्चितता अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको आधारभुत आवश्यकता वा उनीहरुका अधिकारहरुको सम्वोधनका लागि के कस्ता प्रयास कसबाट भएका छन् ? स्थानीय तहले के गरेको छ ? विस्तृत खुल्ने गरी संभव भएसम्म संख्यात्मक र गुणात्मक जानकारी लेखीदिनुहोला । मुख्यगरी स्थानीय तहले पछिल्ला केही वर्षमा के गरेको छ वा स्थानीय तहबाट भएका प्रयासहरु के के छन् ? शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि, पशु, रोजगार लगायतका स्थानीय तहका विभिन्न शाखाहरुबाट पनि के कस्ता काम वा प्रयासहरु भएका छन् ?	
८. लाभको सुनिश्चितता, अनुगमन, परिक्षण र प्रभाव मुल्यांकन अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको लागि स्थानीय तहबाट वा अन्य सरोकारवालाहरुबाट भएका कामहरुबाट कुन कार्यक्रमले कस्तो लाभ दिएको देखिन्छ ? यस्तो कार्यक्रमहरुले कस्तो योगदान दिएको छ भन्ने सम्बन्धमा कस्ले अनुगमन, परिक्षण वा प्रभाव मुल्यांकन गर्दछ ? के अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको यस्ता अनुगमन, मुल्यांकन वा परिक्षणमा सहभागिता हुने गरेको छ ?	
९. सिप विकास, उद्यमशिलता, रोजगारी र आयआर्जन अभिवृद्धि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको लागि स्थानीय तहमा कस कसले के कस्ता सिप विकास, उद्यमशिलता, रोजगारी सृजना र आयआर्जन अभिवृद्धि सम्बन्धि कामहरु गरेका छन् ? उदाहरणहरु सहित विस्तृत लेख्नुहोस । त्यस्ता कार्यक्रम कस्तो प्रकारको ? कति लामो ? के कस्तो विषयमा ? के सामाजिक संघ संस्थाहरुको तर्फबाट पनि केही प्रयासहरु भएका छन् ? सबै खुलाईदिनुहोला ।	
१०. सामाजिक सुरक्षा तथा विशेष संरक्षण अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुको लागि के कस्ता सामाजिक सुरक्षासँग सम्वन्धित व्यवस्थाहरु विभिन्न तहको सरकारहरुबाट तय गरिएका छन् ? त्यस्ता कार्यक्रमहरुको कार्यान्वयन अवस्था कस्तो छ ? अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुलाई सहयोग पुग्ने स्थानीय तहले आफै शुरु र कार्यान्वयन गरेका के कस्ता कार्यक्रम वा व्यवस्थाहरु वा सामाजिक सुरक्षाका प्रयासहरु छन् ?	
११. प्रकोप जोखिम न्यूनिकरण र स्थानिय विपद् व्यवस्थापन प्रकोप जोखिम न्यूनिकरण र स्थानीय विपद् पुर्व तयारी तथा व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित विषयमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरुका लागि के कसरी सोचिएको छ ? के व्यवस्था गरिएको छ ? के काम गरिएको छ ? केही उदाहरणहरु पनि छ कि ?	

National Indigenous Disabled Women Association Nepal (NIDWAN)

राष्ट्रिय आदिवासी जनजाति अपाङ्ग महिला संघ नेपाल (निडवान)

कुसुन्ति, ललितपुर, नेपाल

+९७७-५३११५२३, ९८५१५५०२७०

nidwan2015@gmail.com

@nidwan.nepal

@NidwanNepal

www.nidwan.org.np